

ПОХОДЖЕННЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В ХРОНІЦІ САМУЕЛЯ ГРОНДСЬКОГО

Статтю присвячено свідченням визначного польського письменника Самуеля Грондського про генезу українського козацтва.

Походження козацтва, його рання історія завжди привертала й привертають значну увагу дослідників. Ще у XVI—XVII ст. хроністи розмірковували над походженням самого терміна «козак», пропонуючи найрізноманітніші його трактування; автори дисертацій другої половини XVII ст., присвячених козацтву, зокрема німець Йоган Міллер (1683 р.), який чітко вказав на тюркське коріння слова «козак», ставили питання і про походження козаків та причини появи цього історичного феномену, і шукали козакам історичних аналогій серед хорватських граничарів, сербських і болгарських гайдуків (ускоків). Польський хроніст італійського походження Олександр Гваньїні вбачав аналогію козакам в єгипетських мамлюках та ліванських друзах [1]. Однак і сьогодні час від часу вибухають дискусії довкола цих питань.

Без сумніву, брак джерел заважає розв'язанню цієї проблеми і відкриває простір для різних псевдонаукових спекуляцій. Тільки залучаючи нові або малознані джерела, можна наблизитися до поставленої мети. У зв'язку з цим досліджується твір польського хроніста XVII ст. *Самуеля Грондського* «Історія козацько-польської війни», який досі майже не привертав уваги науковців. Варто сказати кілька слів і про цей твір, і про особу його автора.

Самуель Грондський (20-ті рр. XVII ст.— після 1672) походив з польського шляхетського роду герба «Равич», служив у кварцяному війську. Причетний до ряду дипломатичних місій,

зокрема, був присутній на переговорах представника Речі Посполитої Любовицького з Богданом Хмельницьким наприкінці жовтня 1655 р. під Львовом. На початку «потопу» 1655—1657 рр. він перейшов на бік шведського короля Карла X Густава, потім — князя Трансильванії Дьєрдя II Ракоці, а після поразки останнього відступив з ним до Трансильванії і став його секретарем. Таким чином, він служив і спадкоємцю Дьєрдя II — князю Михаю I Апафі, який панував у 1661—1690 рр. Ще в середині XVII ст. Грондський почав писати свою хроніку, яка охоплює події 1648—1672 рр., але на початку 70-х рр. XVII ст. робота над нею була перервана, ймовірно, через його смерть [2]. Твір залишився в рукописі і через це не став таким популярним, як твори В. Коховського, С. Твардовського та інших. Тільки у 1789 р. він був видрукований угорським вченим Кароєм Коппі у Пешті. Проте малий тираж, латинська мова твору, спад зацікавлення на той час історією Національно-визвольної війни не сприяли його залученню до наукових досліджень.

Попередні наші спостереження дають змогу говорити про загалом компілятивний характер пам'ятки, але водночас у ній чимало особистих спостережень автора, занотованих ним свідчень очевидців, як-от самого Івана Виговського, з котрим Грондський був знайомий. У цьому і полягає найбільша цінність твору Грондського як історичного джерела. Водночас великий інтерес викликають роздуми Гронд-

ського над актуальними історичними проблемами, в тому числі й проблемою походження козацтва. Відповідний сюжет вміщений на самому початку «Історії козацько-польської війни», де йдеться про причини Національно-визвольної війни 1648-1658 рр. З точки зору сучасної української історичної науки, Грондський виявився на висоті, якщо говорити про його аналіз козацької проблеми. Насамперед він слушно підкреслює автохтонний характер козацтва як соціального стану українського народу. Водночас вказує на місце дрібної шляхти в етнічній козацтва. Хроніст наголошує, що козаки є православними християнами, свою віру «і нині запекло бережуть», підкреслює релігійну складову Національно-визвольної війни, вказує на дискримінацію православних в Речі Посполитій. При цьому він наводить цікаві і певною мірою оригінальні факти, що стосуються діяльності православного шляхтича Василя Літинського (Лихтинського) — учасника вибору св. Петра Могили київським митрополитом, депутата сейму Речі Посполитої 1632 р. [3]. Він високо оцінює бойові якості козаків, поділяє козаків відповідно до реалій доби Руїни на «задніпровських», тобто гетьманців, жителів Гетьманщини, і «запорізьких», тобто низовців, січовиків, згадує і «реєстровців», наводить деякі цікаві деталі, які стосуються козацької реформи Стефана Баторія 1578 р. Важливим є зазначення Грондським терміна «українці», хоча вивід даного слова від «україни-окраїни» є сумнівним.

Достатньо точно Грондський характеризує й історико-географічне тло виникнення козацтва, походження назви «запорожці», хоча припускається певної неточності: слово «козак» є тюркським, а не латинським і означає «вільна озброєна людина», а не «легкоозброєний воїн». Щоправда, в його розповіді трапляються значніші помилки. Він чомусь вважає, що донські козаки жили на якихось острівцях на Дону подібно до запорозьких, не згадує про участь запорожців у «Азовському сидінні», не зовсім точно вказує час цього «сидіння», що мало місце у 1637—1642 рр., інколи складається враження, що він плутає донських і запорозьких козаків, коли пише, наприклад, про торгівлю козаків рибою, котру возами доставляють до Речі Посполитої (цим якраз займалися запорожці) «найдавнішими». Грондський помиляється, коли вважає донське козацтво давнішим від запорізького, а стосовно нібито переваг дончаків над запорожцями, то ця точка зору була висунута вперше саме Грондським, і важко ска-

зати, на якій підставі він так стверджує. Все вищезазначене засвідчує важливість даних Грондського як джерела з історії козацтва. Сподіваємося, що наведений нижче фрагмент буде корисним для дослідників цієї проблеми.

1. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини).— Запоріжжя, 2003.— Вип. 10.— С 6.
2. *Мьцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.—Днепропетровск, 1985.—С. 61—64.
3. *Грушевський М.* Історія України — Руси.— К., 1996.— Т. 8.—Ч. 1.—С. 170, 182.

* * *

Уривок з хроніки С. Грондського:

//(с. 12) «Беручись до написання історії козацько-польської війни, я вважав, що ця справа — гідна зусиль, особливо якщо принаймні без труднощів з'ясує походження козаків, не дуже відоме іноземцям. Тому слід знати, що вони — рештки русичів, котрі походять від стародавніх греків (чию релігію вони і нині запекло бережуть, і котрі у давнину замешкували той простір, який починався від річки Дон (латинською Танаїс), яка бере початок з Московії немовби зі сходу, а впадає у Чорне море, якраз навпроти турецького міста Азов, перетинаючи простори Малопольщі; в Московіїж вона перетинає землі по широті і сягає татарської області Перекоп (названоїтак через прокопаній впоперек рів. Ця назва не випадкова, тому що, беручи початок від Альвеосу — притоки Дніпра, великий рів тягнеться прямо, аж до Танаїсу, а над ровом зроблений дуже високий насип і дуже міцний мур над усім трактом, маючи один прохід десь посередині. В цій місцевості татар називають перекопцями). Вище ж, починаючи з Литви аж до річки Дністер, а латинською Тир, який бере початок за містом Самбір і тече так само у Чорне море, але з іншого боку, тобто нижче Білої Греції, в інших місцях Нестер Фейервар чи Білгород, який розділяє Молдавію чи Подолію — відтак вони й утворюють велике князівство Руське; а тому небезпідставно між царськими титулами воно посідає третє місце, складаючись з шести воеводств, тобто з Подільського, Брацлавського, Київського, Чернігівського, Волинського і нарешті Руського, столицею якого є Львів. Між іншим руська, чи грецька релігія поширювалася аж до Любліна, доказом цього є те, що не тільки в згаданих шойно областях аж донині збереглися храми, і єпископи грецького обряду; більше того, навіть люблінці мали ще за нашої

пам'яті храм у тому місці, де нині знаходиться майдан, який називається Солом'яний Ринок; справді ще якісь 30 років тому храм відібрали у русичів, і приєднали до римо-католицької церкви. Причому безуспішними були усілякі протести //(с. 13) щоб здійснювати обряди з боку осіб грецької релігії, з-поміж котрих у той час вирізнявся один шляхтич Василь Литинський, котрий був призначений одним з **асесорів** і оскільки не зміг протидіяти люблінським чільникам (по-народному — депутатам) у безпідставних зазіханнях католиків, то, зрештою, на загальному засіданні названих суддів він став говорити ось так: «Нарешті і я бачу, які сильні зазіхання у панів-католиків, що не беруться до уваги будь-які докази про стародавні привілеї, ствержені, до речі, нашими попередниками, наприклад, найсвітлішими королями, вт. ч. й нинішнім королем, котрий порядкує, і небезуспішно (а королем на той час був Владислав IV): і ось тепер цей храм відбирають у нас, //(с. 14) вдаючись до найгрубішого насильства. Не знаю як і зарадити цьому лиху, тому я зі свого боку подаю урочисто ствержену скаргу про те, що грецькій релігії завдано великої кривди і що відносно неї чиниться насильство; відомстити ж за ці дії у мене немає ані наміру, ані способу. Однак, говорив він, від цих кривд схвилюються душі багатьох людей, котрі на той час залишилися вірними цьому віровизнанню, і котрим у поміч Бог, найсуворіший месник за будь-яку несправедливість та переступ, що підніме народ; він тоді замість одного захопить сотню храмів». За цей протест він одразу був вигнаний зі свого стану і коли б не приспіли на поміч інші зневірені (*Diffidentes*) в католицькій релігії, і якісь кривні,— йому таки відігнули би голову. Однак нехай це буде вставкою до мовленого. Тим часом вернімося до нашого завдання. В тому ж Руському воєводстві в давні часи жили князі (*Principes*), іменами яких (були названі) інші міста, що їх і нині замешкують русини, як і ці, що ними де-факто володіють римокатолики, однак їхні імена збереглися відповідно до імені того, ким вони були засновані: як-от: князем Левом Львів, Премислом — Перемишль, Ярославом — Ярослав, Володимиром — Володимир. І в них також і донині існують русинські храми. І навіть коли котрийсь руський князь поволі підпадав під владу поляків, коли ті перемогли їх у тих провінціях, або ж через родичання з'єднався з Королівством, або ж, зрештою, мав місце відхід князів від грецької релігії, /Де. 15) однак простолюди запекло дотримувалися її. А хто з цього руського роду виявляв придатним до

несення військової служби, і не хотів потрапляти у ярмо земних панів, тоді вони відходили у віддаленіші і в ті часи незаселені місцевості, і, несучи з собою свободу права, засновували нові колонії. А, щоб відрізнятись від решти русів — підлеглих землевласників, вони прибрали собі назву Козаки, польською ж — *Cozacy*, що латинською означає легкоозброєний воїн. І відійсності між ними знаходилися найкращі воїни, найпридатніші до ведення бойових дій: дуже терплячі у перенесенні голоду, сторожі, несправедливостей долі чи негоди; вони так само дуже працелюбні у копанні ровів, зведенні валів, незвичайно досвідчені у копанні підземних ходів, є сильнішими у пішому строю, ніж у кінноті, насамперед же у захисті укріплень, і незгірше у взятті штурмом бойових насипів чи укріплень з возів (у змайструванні яких вони дуже бистрі і найвправніші), в чому вони гідні похвали. А ще вони прекрасно навчені у стрілецькій справі, вмлі у виготовленні пороху. Отож, вони були немовби стіною для русинів проти татар і турок, а відтак, ще дужче для Польщі (як це, до речі, відомо з історії), однак вони часто з найменшої причини зчиняли неймовірні заворушення, заподіюючи численної шкоди мешканцям сусідніх місцевостей, особливо ж шляхтичам; тим не менше, //(с. 16) польське військо завжди придумувало їхні повстання. І щоразу, коли їх перемагали, вони потрапляли разом зі своїми землями у залежність, однак, рухливіші з них, попри все, подавалися у віддаленіші та безпечніші місцевості і знову засновували нові колонії. Зрештою з державних інтересів не бачилося коли-небудь за необхідне знищити їх повністю, скоріше панувала думка приберігати їх, щоб вони першими приймали на себе наскоки татар.

Донські козаки. З названих вище козаків, найдавнішими і найвправнішими і найвідважнішими були донські. Ці, проживаючи у найвіддаленіших краях, як звичайно були під присягою, але ніколи не мирилися з ворогами. Свою назву вони прибрали від річки, яка по-руськи називається Дон, латинською ж — *Танаїс*. У них немає ніяких укріплень, натомість вони мешкають у невідомих поселеннях, розташованих у безкраїх степах. Своє добро й сім'ю вони пильнують на якихось острівцях, які трапляються то серед *Танаїсу*, то серед інших озер, котрих чимало між Доном (*Танаїсом*) і Дніпром (*Борисфеном*), а з них найвідомішим є *Меотийське*. Вони вирощують усяку живність, займаються рибальством (між іншим, засолену і в'ялену рибу вони возять великими возами і в Польщу),

і не меншою мірою живуть з бджільництва і з полювання, переважно на лисиць, яких тут сила-силенна, причому незвичайної краси. Нарешті вони на зручних кораблях вдираються у турецькі землі і захоплюють собі великі багатства. Вони ж, між іншим, у битвах на морі і на суші найчастіше перемагають; часто спускаючись у море на кораблях, вони дістаються аж до Таврійського Херсонесу, тобто туди, де закінчується Понт Евксинський. Там, висадившись на суходіл, проникають у віддалені турецькі землі, завдаючи там великої шкоди, //(с. 17) як-от: року десь 1640-го, коли вони захопили найважливіше турецьке місто Азов, і його довгий час утримували з допомогою добірного гарнізону. Турки не могли їх звідти вибити, аж поки не вдалися до тривалої облоги. Зрештою козаки поступились внаслідок наполягань верховного жерця грецької релігії, якого вони називають патріархом Єрусалимським і який має резиденцію, перебуваючи під турецькою владою, очікуючи допомоги від греків. Козаки, отримавши значні подарунки, начебто принесені їм від того самого патріарха і дані їм привселюдно, відступили. Згодом, через декілька років, цей самий Патріарх невідомо з якої причини був убитий турками. Це викликало у козаків таку ненависть до турків, що вони вступили у спілку з кальміуськими, астраханськими і казанськими татарами, і вкупі з ними завжди здобували перемоги над кримськими татарами і сілістрійськими турками, захоплюючи велику здобич.

Запорізькі козаки. Інші ж козаки, залишивши болотисті місцевості між Танаїсом та Бористеном, живуть ближче до руського краю, однак по той бік Бористену, у внутрішніх областях, і називаються вони **запорізькими**, //(с. 18) Таку назву вони отримали через те, що вони мешкають навколо зайнятого ними острова Запоріжжя, що, коли комусь заманеться з'ясувати, означає місцевість розташовану за порогами. Адже трохи вище, далі від названого острова у місцях від одного берега Бористену до іншого, упоперек, тягнуться великі скелі, немовби хтось старанно повставляв величезні колоди для стримування течії, які скрізь стирчать немов пороги, їх по-польськи і по-руськи називають **проти**, або ж пороги. На цьому ж острові розташоване і добре укріплене козацьке місто з такою ж назвою, тобто Запоріжжя. Мешканці всієї цієї місцевості називаються запоріжцями, як ті, хто мешкає за порогами і котрі у військовій справі ні в чому не поступаються дунайським.

Отож, подолавши ці пороги, знову ж таки на

значній відстані (адже Борисфен знаходиться нижче від Танаїсу, тобто від того місця, де ця річка через Меотійське озеро вливається в Чорне море або ж у Понт Евксинський, а русло тієї обвиває Перекоп, і відстань між ними становить 12 днів верхової їзди; і щодалі просуваються на північ, то більша віддаль між ними), розташовані відлюдні степи, а різні міста й густонаселені села в бік **Канева** і Києва йдуть аж до Чернігова.

Задніпровські козаки. А ті, хто мешкає в цих місцях, поблизу берегів цієї ж річки, — їх називають задніпрцями; і це тому, що вони живуть убік від України, за Бористеном, і вони знаходяться не далі від перших (запорізьких), //(с. 19) А за ними йдуть ті, хто населяє отой простір, по цей бік Бористену, в напрямку до воєводств Брацлавського і Подільського, починаючи нижче з міста **Рашиків**, розташованого на березі річки Дністра, латинською — Тир. Далі тече інша річка, що зветься по-руському Буг, латинською ж - Гіппаніс і знову ж таки навколо них йдуть міста Ладижин, Губен, Немирів, Вінниця, Крижопіль, Паволоч, Маслів Став (?), Махнівка(?), Триліси, Умань, Кальник, Монастирище, Чигирин, Суботів, Васильків тощо аж до Білої Русі (частина цієї Білої Русі сягає Бористену, інша ж частина простягається аж до Московії і Полісся, яке починається від Білої Русі і сягає Волині, а з іншого боку — самої Литви. Населення цього краю називають українцями. **Українци.** Вони були названі так тому, що мешкають утих областях, розташованих на краю Польського Королівства, біля інших королівств, наприклад, Валахії, яку від Польщі відділяє Тир, і біля відлюдних степів, що навпроти татарських стоянок. Польською ж мовою *parco* означає край, тобто межа держави, звідси й Україна, що розташована немовби на кордонах Королівства, заселена, однак, з давніх часів, а згодом у ній з'явилося багато міст та сіл. Серед цих козаків, що за Бористеном, є чимало кіннотників, котрі в той час, коли татари робили наскоки на їхні поселення, чинили мужній опір. Якщо ж татари, скориставшись недбалістю варти, проникали безлюдними місцевостями та рівнинами в землі Поділля і Русі, то на зворотному шляху козаки //(с. 20) їх неабияк колошкали й відбирали в них здобич. Оскільки ці всі згадані вище козаки, становлячи чи то якийсь вільний народ, чи то добровільне військо, не завжди виявляли бажання виконувати накази короля, за винятком часів Стефана Баторія — польського короля, за рішенням якого (він, побачивши, як багато земель на Україні не заселено і яке велелю-

дне те плем'я русів, що проживає у володіннях магнатів, переконав, щоб на зразок угорського війська, котре мешкало навпроти турецьких кордонів і мало назву гейдонів, землевласники синам своїх підданих, котрих багато знаходилося у тих краях, дали змогу одному з них покинути свої володіння, і піти на службу королівства; а хто залишиться у маєтках пана, то тим часом нехай вправляється у військовій справі, і як тільки надійде наказ від верховного командування Королівства, то дати йому звільнення від усіляких служб панові, особливо ж від польових робіт) і був винайдений новий козацький наряд, а саме: **реєстрові козаки**, тобто внесені у списки чи в реєстр, і підпорядковані головному командуванню королівського війська. Список їх, однак, не повинен був перевищувати число шести тисяч. Для нового списку, а потім для перевірки командувач призначав польового писаря. Отже це рішення короля //(с. 21) вважалося дуже корисним для Речі Посполитої. Однак скоро виявилось, що воно є і дуже шкідливим.

Всілякі незручності, спричинені існуванням реєстрових козаків. Справа в тому, що сини найзаможніших селян, а ще більше самі глави сімейств, заживши згодом неабияких статків і не домагаючись дозволу від свого пана, складали свої пожитки і рушали до козаків, звідки їх повернути не можна було ніяким чином. Реєстрові ж бо козаки чинили спротив або ж дозволяли тікати їм до козаків, що проживали у віддалених краях. Бажаючи вилікувати від цього зла Річ Посполиту, король схвалив закон, щоб польовий писар, котрий був із значної шляхти і котрий складав присягу королівству, кожного року влаштовував перевірку козаків з тим щоб, коли б виявилось, що їхня кількість перевищує шість тисяч, то залишав у реєстрі і на службі королівству старіших, котрі вже раніше були внесені до списку, а решту ж відсилав, навіть силоміць, на несення служби землевласникам. Однак ті випищики, аби уникнути цього, тут же вдавалися до всіляких заходів: одні з них то подарунками підкуповували писаря, інші ж, як тільки мала відбутися перевірка козаків, подавалися в інші краї; а багато селян, без відома їхніх панів, землевласників, брали під свій захист самі ж козаки. Вони називали одних своїми прислужниками, інших — пастухами своєї худоби, ще одних — пасічниками, стверджуючи, що буцімто без них жодним чином не можна оволодіти військовою справою.

Інші незручності від реєстрових козаків. Де-котрі магнати, які проживали в тих краях, помітили, //(с. 22) що з боку нікчемних козаків

висуваються такі зухвалі виправдання, аби тільки не видавати втікачів-селян, визначивши їм якусь безлюдну місцевість, що і вже їхня кількість сягає двох чи більше тисяч, що вони вже стали називати нову колонію міською (ці поселення називали слободами). Магнатам же, котрі проживали там раніше, бракувало відповідної кількості людей і вони почали в різних краях закликати народ з'їжджати туди звідусіль на всіляких умовах, даруючи їм повну недоторканість протягом 15 чи 20 років. А з закінченням же цього часу недоторканості, вони, мовляв, зовсім не збираються залучати їх до польових робіт, але задовольняються якимось незначним побором: десятиною з худоби, овець, бджіл. Ще магнати запевняли, що ніколи їх не видаватимуть, навіть якщо їхні пани зажадають їхнього повернення. З цього всього випливало те, що, коли хто-небудь навіть у найвіддаленішому кутку королівства учиняв злочин, чи, надбавши собі статки, відмовлявся виконувати повинності, що за давнім звичаєм належало виконувати своєму панові, то такий прямував у ті краї, і ось так у втікачів з'явилось найпевніше пристановище. Отак у внутрішніх областях королівства вилюднювалися села, містечка, міста, натомість, місцевості, які в давні часи були безлюдними, немовби запрошуючи до себе завдяки неймовірній родючості фунтів, заповнювалися народом. Це завдавало величезної шкоди колишнім власникам. З цієї причини на коміціях (з'їздах) у королівстві завжди подавалися урочисті скарги, і до цього додавалися нові сеймові ухвали //(с. 23) щоб у найкоротший термін були повернуті втікачі. Однак ті магнати, вдаючись до усіляких засобів, виявляли до цієї справи байдужість. Та й складно було припустити, щоб утікач повернувся. Навіть коли б хто-небудь й припустив би це, то розшукувати їх - ця річ уявлялася украй небезпечною з огляду на свавільність поселенців, тому ніхто не одважувався бодай наблизитися до Слободи для їх розшукування.

А ще магнати і заможніші шляхтичі з сільського люду вибирали юнаків, аби ті виконували надвірну службу, і робили з них драгунів, піхотинців та всіляких прислужників, так що сини біднішої шляхти, хочачи послужити, ставали предметом зневаги у магнатів, і не могли посісти в них якогось становища. З цього всього вийшло те, що часто кількість козаків з кожним днем дедалі зростала і зростала; вони, а саме прислужники, скуштувавши одного разу насолоду свободи, з першої-ліпшої причини залишали своїх панів, і йшли до старших козаків, котрі мешкали у від-

далених краях, а їхнє місце заступали інші. Отже, досить і цього мовленого про походження, статус, розмноження і розселення козаків....»

Коментар:

с 12

«від стародавніх греків». Грондський помиляється, плутає близькість релігійну з близькістю етнічною.

«Малопольші». Малопольща — історична територія Польщі, яка розташована на південному сході етнічних польських земель і має столицею Краків. Грондський неправомірно поширює цей термін на українські землі.

«Альвесу». Важко сказати, яку річку має на увазі Грондський, але його твердження про існування якогось валу від пониззя Дніпра до Дону не мають під собою підстав.

«Білгород». Білгород-Дністровський (Акерман).

с 13

«Владислав IV». Владислав IV, король Речі Посполитої у 1632—1648 рр.

с. 16

«Меотийське». Меотийським озером називали античні греки й римляни Азовське море.

«Понт Евксинський». Так давні греки називали Чорне море.

с 17

«вступили у спілку». Важко сказати, наскільки цетвердження Грондського відповідає дійсності.

с 18

«острова Запоріжжя». Грондський плутається в топографії південної України. Має йтися або про конкретний острів, на якому стояла Січ (Томаківка, Базавлук), або про те, що козаки жили й займались промислами на численних островах Великого Лугу за порогами.

с 19

«Губен». Важко сказати, яке місто має на увазі Грондський.

с 20

«гейдонів». Тут слід розуміти, очевидно, граничарів.

O. Kysliuk

COSSACK'S ORIGINS AND EARLY HISTORY IN SAMUEL GR4DSKY CHRONICLE

The article is devoted to the evidence of sound Polish writer Samuel Grqdsky on the genesis of Ukrainian Cossacks.